ڊاڪٽر الطاف جوکيو

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ تجنيس مرڪّب جو جائزو

A Study of Compound Alliteration in Molvi Ahmed Mallah's Poetry

Abstract:

The great Sindhi Poet Molvi Ahmed Mallah is exceptionally skillful in 'figures of speech'. His poetry is matchless with regard to the marvelous use of Alliteration; hence, he is popularly known as 'the King of Alliteration'. Alliteration is an umbrella term, underlying some famous forms of Figures of Speech, such as: Antanaclasis, compound Alliteration, Tajnees Naqis (same form of word but different in short vowel, according to Arabic-Sindhi Script), Tajnees Mazeel (same form of word but extra letter/letters in ending), Tajnees Qalb (Metathesis Alliteration) etc.

In this paper, Compound Alliteration as used in Molvi Ahmed Mallah's poetry has been brought under study. Compound Alliteration is the type of Simple Alliteration. In Compound Alliteration, the homo-type words are used in same line or verse. In these words, one is put in joint-form and the other is placed in divided or split-form. Such as, Faithful and Faith Full ('Faithful' always possesses the 'faith' 'full' of zero-doubt) used in different meanings in context. Compound Alliteration always consists of triplet; that is to say, it consists of three words at a time, each word having similar initial sound.

It should be clarified here that always three words are set together in this type of Alliteration.

Molvi Ahmed Mallah used Compound Alliteration abundantly, even in rhymes and di-rhymes. Furthermore, there is a beautiful fusion and amalgamation of compound Alliteration with Antanaclasis in his poetry, which has hardly ever been employed by any other poet of Sindhi language in the view of the poetic works or research studies accessible to me so far.

This paper is simply the data collection of Compound Alliteration used in Molvi Ahmed Mallah's matchless poetry. All data collected herein leads to conclusion that he used aforesaid Alliteration not only in verses but also in rhymes and di-rhymes.

اڀياس جو پس منظر:

علم عَروض جي دائري ۾ جيڪڏهن صنايع بدايع جا سڀ لوازمات جاچڻا هجن ته مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ کي پڙهجي. ڇا ته ’تجنيس حرفيءَ‘ جو استعمال آهي! جڻ ته سانوڻ جي وسڪاري جيان گوڙن ۽ گاجن سان ڀالوٽ پيو ڪري. ايتريقدر جو قافين يا رديفن ۾ به تجنيس تام ۽ ناقص جا مثال يا تجنيس مڪرر ۽ زائد جا مثال يا مرڪب جا مثال واضح نموني سان پيا ملندا. هن مقالي ذريعي مولوي صاحب جي شاعريءَ مان ’تجنيس مرڪب‘ جو جائزو ورتو ويندو. ’تجنيس مرڪب‘ مان مراد، اهڙن لفظن جو استعمال، جيڪي هڪبئي جي ڀيٽ ۾ لفظ جا ٽُٽل حصا الڳ الڳ ۽ مليل صورت ۾ هجن. هن تجنيس ۾ زير- زبرن واري معاملي کي نظرانداز ڪيو ويندو آهي.

اڀياس جا سوال:

- تجنيس مان ڇا مراد آهي؟
- تجنيس مرڪّب ڇا کي ٿو چئجي؟
- تجنيس مرڪب ۾ مقرون ۽ مفروق ساڳئي شعر ۾ ٿي سگهي ٿو يا الڳ شعرن ۾ ڏٺيو ويندو؟
- مقرون ۽ مفروق مان ڪهڙو اڳ ۽ ڪهڙو پوءِ رکي سگهجي ٿو؟
- ڇا مقرون ۽ مفروق لفظن جي ڀيٽ ۾ زيرن- زبرن جو فرق ٿي سگهي ٿو؟
- تجنيس مرڪب جي دائري ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڪيترا مختلف معنائن وارا لفظ ڪم اچي سگهندا آهن؟
- ڇا تجنيس مرڪب ۽ تجنيس مرفو ۾ فرق آهي؟
- ڇا ’تجنيس مرڪّب‘ کي تجنيس حرفيءَ جو جز چئي سگهجي ٿو؟
- شعر يا بيان ۾ ’تجنيس مرڪب‘ جو هنڌ ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟
- مولوي احمد ملاح ’تجنيس مرڪب‘ شعر جي ڪهڙي حصي ۾ وڌيڪ ڪم آندي آهي؟

اڀياس جو عمل/ تجنيس جي معنيٰ ۽ مراد:

عربي لفظ ’جنس‘ مان ورتل آهي، جنهن جي مراد اهڙا مختلف حيثيت رکندڙ همجنس لفظ ڪم آڻڻ آهي، جيڪي ڪنهن دائري هيٺ، ڀيٽ جي صورت ۾

ڏيکاري سگهجن. يعني هن اصطلاح جو لاڳاپو لفظن جي استعمال واري ڪاريگريءَ سان آهي، جڏهن ته ’صنعت‘ جو اصطلاح، شاعريءَ ۾ معنوي ڪاريگريءَ سان لاڳاپو رکندي آهي.

➢ جامع سنڌي لغات: تَجنِيس جمع تَجنِيسُون ث. [ع. جَنَس < جَنِّس، تَجنِيس = جنسوار ڪرڻ، جنسن ۾ ورهائڻ] هڪجهڙائي- مشابهت. علم بديع جي هڪ صنعت. (1)

جامع سنڌي لغات موجب لفظن کي جنسوار ڪرڻ، جنهن مان مراد آهي ته ان ۾ لفظ پيٽ جي صورت ۾ رکي همجنس يا جنسوار ڪري ڏيکاريا ويندا آهن. جڏهن ته صنعت ۾ لفظ کي جنسوار نه ڪبو آهي بلڪ، ان کي معنيٰ جي نسبت سان ڇاڻايو ويندو آهي.

1.1.1. تجنيس مرڪب جي معنيٰ ۽ مراد

➢ جامع سنڌي لغات: تَجنِيس مُرَڪبّ: ث. شعر ۾ هڪ مفرد ۽ ٻئي مرڪب لفظ کي ڀِنڊيل معنيٰ ۾ پيش ڪرڻ واري صنعت:

’سا هڙ ڇڙي نه ساهه جي، سا هڙ ساهڙ ري‘ (شاهه لطيف). (2)

جامع سنڌي لغات موجب ’هڪ مفرد ۽ ٻئي مرڪب لفظ کي ڀِنڊيل معنيٰ ۾ پيش ڪرڻ‘ ۾ هڪ ڳالهه ڪٿل پئي محسوس ٿئي ته ڇا مفرد صورت ۾ هڪ لفظ استعمال ٿيندو يا ٻه؟ ڇاڻايل تجنيس ۾ لفظن جو تعداد ٽي ٿي ويندو: ٻه مفرد ۽ هڪ مرڪب. تڏهن ته لفظن جي پيٽ وارو عمل بيهندو.

لفظ مرڪب جي وضاحت:

لفظ مرڪب مان مراد ٿي ٻه واضح الڳ الڳ معنائن وارا لفظَ ڳنڍي، هڪ اهڙو لفظ ڪم آڻڻ آهي، جنهن جي معنيٰ مراد پڻ الڳ سان ٻوليءَ ۾ مستعمَل هجي. جيئن ’صورتخطي‘ جو لفظ ٻن الڳ الڳ حيثيت رکندڙ لفظن ’صورت + خطي‘ جو جوڙ آهي، يا ’اڳڪٽي‘ ٻن الڳ الڳ ڪم ايندڙ لفظن ’اڳ + ڪٽي/ ڪٽڻ‘ جو جوڙ آهي. ان صورت ۾ اهڙي چال لاءِ مرڪب لفظ ڪم آندو ويندو آهي. ٻي صورت ۾ لفظ ’اَوير‘ يا ’ڪُپت‘ پڻ ٻن لفظن (اَ = نه + وير + ويل/ گهڙي/ وقت ۽ ڪُ = خراب + پت = ڀروسو/ اعتبار) جا جوڙ آهن، ليڪن انهن لفظن کي مرڪب جي دائري ۾ نه آڻبو. ڇاڪاڻ ته، انهن لفظن جي جوڙ ۾ اڳياڙي يا هڪ پد/ صرفيو الڳ سان معنيٰ ۾ ڪم نه ٿو اچي، بلڪ ٻئي لفظ جو محتاج آهي يا ٻئي جوڙ جي وس آهي، ان سبب

اهڙي اڳياڙيءَ کي ’پروس‘ صرفيو سڏبو. اهو ئي سبب آهي تہ اهڙي جوڙ کي ’تجنيس مرڪب‘ ۾ شامل نہ ڪري سگھبو. بلڪ ’تجنيس اشتقاق‘ ۾ شامل ٿيندو، يا وري تجنيس مرتب چئي سگھجي ٿو.

تجنيس مرڪّب مان مراد اهڙا بہ هم جنس لفظ ڪم آڻڻ آهي، جن مان هڪ ٽُٽل، بيو اڻ ٽٽندڙ هجي. يعني هڪ لفظ سالم/ مقرون حالت ۾ ڪم آيو هجي، بيو ساڳين اکرن/ آوازن سان ٻن حصن ۾ مفروق حالت ۾ ڪم آيو هجي.

تجنيس مرڪب بابت مرزا قليچ بيگ لکيو آهي:

”هن کي مرفو يعني ’رفودار‘ بہ چوندا آهن. هن ۾ همجنس لفظ ڪم اچن ٿا ۽ انهن مان هڪڙو يا ٻيئي مرڪب يا ٻن لفظن مان جڙيل هجن. هن جا بہ قسم آهن: هڪڙو ’مقرون‘. جڏهن اهي بہ لفظ لکڻ توڙي پڙهڻ ۾ بلڪل هڪجهڙا هجن ۽ ٻيو ’مفروق‘ جڏهن اهي لکڻ ۾ هڪجهڙا نہ هجن، پر پڙهڻ ۾ هڪجهڙا هجن.

مقرون

عشق سچو رکين ٿو ’پروانا‘
جو جلڻ جي رکين ٿو ’پروا نا‘

مفروق

سروقد، جو سرو جي سِر رکي ٿو ’آفتاب‘،
آفت آهي، ٿيو اکين ۾ جڳ جي ڪان جنهن ’آف تاب‘.(3)

ظفر عباسيءَ بہ ساڳئي انداز سان لکيو آهي:

”مرڪب جي لفظي معنيٰ آهي ڳنڍيل. هن کي مرفو يعني رفودار بہ چوندا آهن. هن ۾ هم جنس لفظ ڪم اچن ٿا ۽ انهن مان هڪ مفرد تہ ٻيو مرڪب يا ٻي صورت ۾ هڪڙو يا ٻئي مرڪب يا ٻن لفظن مان جڙيل هجن.

جا هڙ اندر جي ساهڙ ڏني ساهہ کي،
سا هڙ ڇڙي نہ ساهہ جي ساهڙ سا هڙ ري،
ساهڙ ميڙ سميع! ساهڙ ڇڙي ساهہ جي.
(’ساهڙ‘ ۽ ’سا + هڙ‘ ڪٿي مفرد تي ڪٿي مرڪب ٿي ڪم اچن ٿا.)

هن جا ٻہ قسم آهن ۽ هڪڙو مقرون. جڏهن اهي ٻہ لفظ لکڻ توڙي پڙهڻ ۾ بلڪل هڪجهڙا هجن ۽ ٻيو مفروق يعني انهن ۾ فرق هجي.

مقرون

عشق سچو رکين ٿو 'پروانا'.

جو جلڻ جي رکين ٿو 'پروا نا'.

مفروق

سروقد. جو سرو جي سِر رکي ٿو 'آفتاب'.

آفت آهي. ٿيو اکين ۾ جڳ جي ڪان جنهن 'آف تاب'." (4)

ظفر عباسيءَ. بغير ڇنڊڇاڻ جي. ڇڻ مرزا قليچ واري وضاحت کي جيئن جو تيئن اتاريو آهي. 'مقرون' ۽ 'مفروق' واري تفاوت جي. ٻنهي وضاحتن ۾ مونجهارو آهي. مقرون ۽ مفروق جو دائرو تشريح توڙي مثالن مان واضح نہ ٿو بيهي. جڏهن تہ مقرون جي مثالن ۾ 'مقرون ۽ مفروق' ٻئي موجود آهن ۽ مفروق جي مثالن ۾ پڻ 'مقرون ۽ مفروق' موجود آهن.

❖ حاصل نڪتا:

- ✍ مرزا قليچ بيگ. 'تجنيس مرڪب' کي 'تجنيس مرفو/ رفودار' بہ ڪوٺيو آهي. جيڪا ڳالھ نامناسب آهي. ڇاڪاڻ تہ 'تجنيس مرڪب' ۽ 'تجنيس مرفو' ۾ اصولي فرق آهي. 'تجنيس مرڪب' ۾ اصولي طور تي پورا لفظ ڪم ايندا آهن. جڏهن تہ 'تجنيس مرفو' ۾ پورا بہ لفظ ۽ ٽئين لفظ جو صرف جز ڪم ايندو آهي.
- ✍ مرزا قليچ جي چاٽايل مثالن جي هر شعر ۾ 'مقرون ۽ مفروق' موجود آهن. ان سبب ان کي الڳ شعرن ۾ ورهائڻ نامناسب آهي. ظفر عباسيءَ پڻ ساڳيو ڪم ڪيو آهي.

ڊاڪٽر اُم ڪلثوم شاهہ پنهنجي ٿيسز ۾ تجنيس مرڪب بابت لکي ٿي: "شعر ۾ هڪ مرڪب ۽ ٻئي مفرد لفظن کي ڀِگنديل معنيٰ ۾ پيش ڪرڻ واري صنعت. مثال طور سر سهڻيءَ ۾ شاه سائينءَ جي هن بيت ۾ ان صنعت جو استعمال:

جا هڙ اندر جي، ساهڙ ڏني ساه کي،

سا هڙ ڇڙي نہ ساهہ جي، سا هڙ ساهڙ ري،

ساهڙ ميڙ سميع، تہ سا هڙ ڇڙي ساهہ جي.

هت لفظ ’ساهڙ‘ ۾ لڪ رکيل آهي جيڪو ڪٿ مرڪب ۽ ڪٿي مفرد لفظ ٿي استعمال ٿيو. شاه سائين جو هي بيت ’تجنيس تام‘ جي بندشن ۾ به اچي ٿو.“ (5)

ڊاڪٽر ڪلثوم جي ڇاڻايل تجنيس مرڪب جي انتهائي مختصر وضاحت ته مناسب آهي، ليڪن مٿيون بيت ’تجنيس تام جي بندشن ۾ به اچي ٿو‘ واري ڳالهه سراسر غير علمي آهي، ڇاڪاڻ ته بغير ڪنهن زير- زبر واري فرق جي، ساڳي صورتخطيءَ وارو لفظ ٻي ڪابه معنيٰ نه ٿو رکي. ان لاءِ اهو عام اڳيان واضح هجڻ گهرجي هي مٿيون بيت ڪنهن به صورت ۾ ’تجنيس تام‘ واري ماڻ ماپي/ پئرامينٽر ۾ نه ٿو اچي. علمي حوالي سان ٿيسز ۾ اهڙي غير علمي ڳالهه ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ گهرجي.

اصطلاح ’تجنيس مرڪب‘ جو ڇيد:

فيروز اللغات عربي- اردو (6) جي مدد سان تجنيس مرڪب جو اشتقاق هيٺين ريت بيان ڪجي ٿو:

تجنيس مرڪّب: [تجنيس- تَفعِيل- مصدر (جَنّسَ = هو پچي راس ٿيو) جنسوار ڪرڻ، جنسي ترتيب ڏيڻ + مُرڪّب- مُفَعّل- اسم مفعول (رَڪّبَ = جوڙڻ- ترڪيب ڏيڻ) جڙيل- ترڪيب ڪيل] صنايع بدايع موجب ڪنهن شعر يا بيان ۾ اهڙا به يا وڌيڪ همجنس لفظ ڪم آڻڻ جن ۾ هڪ ’مقرون‘ ٻيو ’مفروق‘ هجي، يعني هڪ سالم هجي ۽ ٻيو ساڳين اکرن/ آوازن سان ٽٽل حالت ۾ الڳ معنائون رکندڙ لفظ هجن، جيئن: شام تون (مفروق) ۽ شامتون (مقرون)

شام منهنجو شام سين مَس، صبح تنهنجو شام تو
سَٿ سَتر گذري پنيان، رَهندو وجي رَبّ، نام تو
جام جامان تو ڏَڪايا، جام پيتم جام تو
صبح توٽي شام آئون، شامتن کان شام تو
شام تون جهَل، شامتون پَل، شاه شاهوڪار تون،
تون نه ڏيندين، ڪير ڏيندو، ڏيهہَ جو ڏاتار تون.

(ڪليات احمد- پاڳُو پهريون، 2017: 163)

مٿيون مثال هڪ ئي وقت تجنيس مرڪب ۽ تجنيس تام جو مثال آهي. ’شام تون‘ مفروق صورت ۾ به لفظَ ۽ ’شامتون‘ مقرون صورت ۾ هڪ لفظُ هجڻ

سبب، ان مسدس جي تجنيس مرڪب سڏبي. ساڳئي وقت ان ۾ ’شام‘ جو لفظ ڇهه دفعا استعمال ٿيو آهي. جن مان پهريون شام لفظ: وجود جي معنيٰ ۾، ٻيون- ٽيون- چوٿون شام لفظ: سانجهيءَ لاءِ ڪم آيو آهي، باقي پنجون ۽ ڇهون شام لفظ: سام- پناهه جي معنيٰ ۾ ڪم آندل آهي، مختلف معنائن جي بنياد تي چئي سگهبو ته اهو شعر ’تجنيس تام‘ جي بندشن ۾ به اچي ٿو.

ڊاڪٽر ام ڪلثوم لطيف سائينءَ جي بيت ’جا هڻ اندر جيءَ، ساهڙ ڏني ساهه کي...‘ ۾ ’ساهڙ‘ لفظ جو ساڳي معنيٰ ۾ ٽي دفعا استعمال، ۽ ’سا هڻ‘ (مفروق صورت ۾) پڻ ساڳي معنيٰ ۾ ٽي دفعا استعمال ڏسي، ان کي تجنيس تام جي بندش به ڪوٺيو آهي، حالانڪ ڊاڪٽر صاحبه جي اها ڳالهه ڪنهن به حوالي سان مناسب ناهي. ڇاڪاڻ ته ’تجنيس تام‘ جو پيرااميٽر ئي ساڳي صورت وارن لفظن کي مختلف معنائن ۾ استعمال ڪرڻ هوندو آهي.

تجنيس مرڪّب جو دائرو:

تجنيس مرڪّب، اهڙي ڪاريگري آهي، جنهن ۾ ڪي ٻه ٻه لفظ ائين ڪم آندل هجن، جو هڪ مڪمل صورت ۾ الڳ معنيٰ سان اچي ۽ ٻيو ساڳئي لفظ جي ٽٽل صورت سان ٻن الڳ معنائن سان بيهي. يعني ٻنهي جي ساخت ساڳين اکرن مان هجي، مڪمل صورت واري کي ’مقرون‘ ۽ ساڳئي لفظ جي ٽٽل صورت کي ’مفروق‘ ڪوٺيو ويندو آهي. اهو به لازمي آهي ته اهي لفظ ساڳي سٽ يا شعر ۾ ڪم آندل هجن، جيڪڏهن الڳ الڳ شعرن ۾ ڪم آندل هوندا ته انهن جي ٻيٽ ڪارگر نه رهندي. هيٺ مولوي احمد ملاح جو هڪ شعر خيال خاطر رکجي ٿو:

شرافت شر آفت، ته دولت به دو لَت،
ٿيندئي پڪ پٽيءَ تي پڙهي ڏسندي ڏسندي.

(ڪليات احمد- ڀاڱو پهريون، 2017: 399)

ڇاٽايل شعر جي پهرين سٽ ۾ هڪبئي سان سلهاڙيل، مختلف معنائن سان تجنيس مرڪب جا ٻه مثال ملن ٿا، هڪ: ’شرافت‘- ’شَر آفت‘ ۽ ٻيو: ’دولت‘- ’دو لَت‘. ڇاٽايل مثال ۾ ’شر ۽ آفت‘ کي ملائبو ته ’شرافت‘ ۽ ’دو ۽ لَت‘ کي ملائبو ته ’دولت‘ ٿي بيهندو. ان ٽٽل صورت ۽ مليل صورت جي ٻيٽ واري عمل کي تجنيس مرڪب ڪوٺجي ٿو.

ٽئين صورت کي ’مفروق‘ ۽ گڏيل صورت کي ’مقرون‘ ٿو چئجي. مٿين مثالن ۾ ’شرافت ۽ دولت‘ مقرون صورتون آهن ۽ ’شر- آفت‘ ۽ ’دو- لَت‘ مفروق صورتون آهن. جنهن شعر ۾ لفظن جون اهي ٻئي صورتون (مقرون ۽ مفروق) هونديون ته ان کي ’تجنيس مرڪب‘ ۾ شمار ڪبو.

مٿئين شعر ۾ ’شر‘ ۽ ’آفت‘ ٻه الڳ الڳ لفظ آهن. جڏهن اهي ملائجن ٿا ته ’آ‘ جو آواز ’ر‘ سان ملي ’را‘ جو آواز ناهيندو، يعني ’مد‘ جو آواز ’ر‘ سان ملي ويندو. ان لحاظ کان ’شر‘ ۽ ’آفت‘ لفظ ملائڻ سان ’شرافت‘ جو لفظ بيهندو. يعني هنن ۾ اکرن جي بجاءِ آوازن جي نسبت ڏنو ويو آهي.

مفروق ۽ مقرون لفظن جي اڳ- پوءِ واري حالت:

اها ڳالهه ڪٿي به واضح طور طئي ٿيل ناهي ته ’تجنيس مرڪّب‘ ۾ ’مقرون‘ اڳي ڪم آڻجي ۽ ’مفروق‘ پوءِ ڪم آڻجي. هن صورت ۾ ’مقرون‘ ۽ ’مفروق‘ اڳي- پوءِ ڪم آڻي سگهجن ٿا. مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ اهڙا مثال ملن ٿا، جتي مقرون ۽ مفروق ٻنهي اندازن يعني اڳ- پوءِ ڪم آندل آهن، جيئن:

- مفروق- مقرون واري شڪل:

پريمَ، آهنجي پسڻ جا پُور، پيا مَن تي، پيامن تي،
وري سڪ جا ٿيا ساوا، سَلا مَن تي، سَلامن تي.

(ڪليات احمد- ياڳوبيون، 2017: 562)

هن غزل جي مطلع ۾ ’پيا مَن- پيامن‘ ۽ ’سَلا مَن- سلامن‘ تجنيس مرڪّب جا مثال آهن. هن ۾ پهرين مفروقَ: ’پيا مَن‘ ۽ ’سَلا مَن‘ ڪم آيا آهن، جڏهن ته مقرونَ: ’پيامن‘ ۽ ’سَلامن‘ پوءِ ڪم آيا آهن.

- مقرون- مفروق واري شڪل:

مس دوائن سان وڃي، دل ناپري، تان نا پري،
ساپرُوءَ جهڙن کي سامهين، ساپري، گم سا پَري.

(ڪليات احمد- ياڳوبيون، 2017: 545)

هن غزل جي مطلع ۾ ’ناپري- نا پَري‘ ۽ ’ساپري- سا پَري‘ تجنيس مرڪّب جا مثال آهن. هن ۾ پهرين مقرونَ: ’ناپري‘ ۽ ’ساپري‘ ڪم آيا آهن، جڏهن ته

مفروقَ: 'نا پري' ۽ 'سا پَري' پوءِ ڪم آيا آهن.

1.1.2. تجنيس مرڪّب ۾ زيرن زبرن جو فرق

تجنيس مرڪب جو گهڻو لاڳاپو اکرن سان آهي، ڪنهن هنڌ آواز سان بہ ٿي سگهي ٿو. لفظ جي گڏيل صورت ۽ ٽٽل صورت جي حالت ۾ زيرن زبرن جو فرق روا آهي. جيئن تہ 'تجنيس تام' ۾ جيڪڏهن زيرن- زبرن جو فرق ٿي ويندو تہ ان جي حيثيت متجي ويندي، يعني ان جي حيثيت 'تجنيس ناقص' ٿي ويندي، ليڪن تجنيس مرڪّب ۾ زيرن- زبرن واري فرق کي نظر انداز ڪري سگهجي ٿو جيئن:

سونهن منهنجي جنهن سُٽائي، سُومري کي سو مَري،
تا حياتي بي حيا جي، منهن تي ٻئي هٿ هيٺ هيٺ!

(ڪليات احمد- ياڳو ٻيون، 2017: 163)

ڄاڻايل مثال ۾ 'سومري' ۽ 'سو مَري' تجنيس مرڪّب جو مثال آهي، جنهن ۾ پهرين 'مقرون' ۽ پوءِ 'مفروق' ڪم آيو آهي. جڏهن 'مقرون: سومري' کي ڏسجي ٿو تہ 'سومرو' ذات وارو لفظ نحوي بناوت پٽاندر 'سُومِري' ٿئي ٿو جنهن جي پهرين پد 'سُو' پٽاندر، 'س' اکر تي پيش ۽ 'مري' پد پٽاندر 'م' اکر تي زير ڪم اچي ٿي، يا 'م' ساڪن ٿي سگهي ٿو- ياد. جڏهن تہ مفروق 'سو مَري' ٽٽل صورت ۾ 'سو' تي ڪابہ اعراب نہ ٿي اچي ۽ 'مَري' واري پد مان 'م' اکر تي زبر ٿي ڪم اچي. پهرين سٽ ۾ مارئيءَ جي روپ ۾ شاعر چوي ٿو تہ: 'جنهن بہ منهنجي سونهن جو عمر سومري کي ٻڌايو، سو شل مَري!'

ظاهر آهي تہ تجنيس مرڪّب جي نسبت، اهڙن لفظن جي ٽوڙڻ سان زيرن زبرن جو فرق ممڪن آهي، ان لحاظ کان ڄاڻايل تجنيس ۾ 'زيرن- زبرن' کي نظر انداز ڪيو ويندو آهي.

تجنيس مرڪّب ۾ معنادار لفظن جو تعداد:

ڪنهن بہ تجنيس ۾هم جنس، ليڪن مختلف معنادار لفظن جو گهٽ ۾ گهٽ تعداد ٻہ ٿيندو آهي. ان جي برعڪس 'تجنيس مرڪب' اهڙي تجنيس آهي جنهن جو دائرو گهٽ ۾ گهٽ ٽن لفظن تي جڙندو آهي، هڪ: مقرون/ سالم، ٻيو: مفروق/ ٽٽل. مفروق ۾ ڪي بہ ٻہ لفظ ٽٽل حالت ۾ هوندا آهن، جن کي ملائي مقرون

صورت ۾ ڪم آندو ويندو آهي. ان ليکي تحت، ڪل تي معنادار لفظ ڪم ايندا آهن، جيئن مولوي صاحب جي هڪ مصرع ۾ آهي:

وري سڪ جا ٿيا ساوا، سَلا مَن تي، سَلامن تي.

هن مصرع ۾ ’سَلا + مَن‘ ۽ ’سلامن‘ جا ٻہ هم جنس لفظ آهن، جن مان پهرين ’سَلا + مَن‘ کي ملائبو تہ ’سلامَن‘ بيهندو. لفظن جي اهڙي بيهڪ کي تجنيس مرڪب ڪوٺبو.

ڄاڻايل مصرع ۾ مذڪوره تجنيس هيٺ ڪل تي لفظ اچن ٿا، جيڪي مختلف معنادار پڻ آهن:

- ✍ سَلا = گونچ ـ انگور ـ گوشو...
- ✍ مَن = دل ـ هنياءُ ـ قلب...
- ✍ سلامَن = سلام جو جمع. نحوي بناوت موجب حرف جر سببان آخر ۾ ’نون ساڪن‘ جو اضافو...

تجنيس ’مرڪب‘ ۽ ’مرفُو‘ ۾ فرق: تجنيس مرڪب ۾ ٻہ اهڙا همجنس لفظ هوندا آهن، جن مان هڪ: مقرون (گڏيل صورت ۾) ٻيو: مفروق (ٽٽل صورت ۾)، جيئن:

پريمَ، اَهنجي پسڻ جا پُور، پيا مَن تي، پيامن تي،
وري سڪ جا ٿيا ساوا، سَلا مَن تي، سَلامن تي.

(ڪليات احمد ـ ياڳوپيون، 2017: 562)

مٿئين شعر ۾ مفروق: ’پيا ـ مَن/ سلا ـ من‘ ۽ مقرون: ’پيامن/ سلامن‘ آهي. مفروق صورت وارا لفظ الڳ سان سڀ پورا لفظ آهن. جڏهن اهي ملائجن ٿا تہ ساڳين موجود لفظن جهڙا ٻيا لفظ سامهون اچن ٿا. ان مان مراد اها آهي تہ تجنيس مرڪب ۾ ڪل تي مڪمل صورت وارا لفظ ڪم آندا ويندا آهن.

تجنيس مرفو ۾ صرف ٻہ همجنس لفظ سامهون ايندا آهن. هڪ: مقرون (گڏيل صورت ۾)، جڏهن تہ ٻيو: اهڙي صورت ۾ ڪم آڻبو آهي، جو ان کي همجنس بيهارڻ لاءِ گڏ هوندڙ ٻئي لفظ جو صرف جز ڪٽي ان سان ڳنڍيو، مقرون (گڏيل صورت ۾) جهڙو بيهارڻو پوندو آهي، جيئن:

صاحب سَتار هڪڙو تنهن کي سِڪون سدائين،
يا رب ياد ياور، ۽ يار هڪ اسان جو.

(ڪليات احمد ـ ياڳوپيون، 2017: 466)

مٿئين شعر ۾ ’يار‘ مقرون (گڏيل صورت ۾) موجود آهي، جڏهن ته ’يا + رب‘ ٻه الڳ لفظ آهن. ان مان صرف ’رب‘ جي ’ر‘ کي ’يا‘ لفظ سان ملائبو ته ساڳيو ’يار‘ بيهندو. ان اهڙي ڳنڍ کي ’مرفو‘ ڪوٺبو آهي. اهڙي صورت ۾ جيڪڏهن ’يا‘ ۽ ’رب‘ لفظن کي مڪمل صورت ۾ ملائبو ته ’مرڪب‘ سڏبو.

تجنيس مرفو ۾ ڪي ٻه ٻه لفظ مڪمل صورت ۾ ڪم آڻجن ٿا، جڏهن ته ٽئين لفظ مان صرف اکر/ آواز جز واري حالت ۾ ڪٽي، ڪم آندو ويندو آهي. جنهن صورت ۾ ٽيون لفظ مڪمل صورت ۾ گڏائبو ته پوءِ مرڪب سڏبو. ان حالت ۾ ٻنهي تجنيسن کي ساڳيو تصور ڪري نه ٿو سگهجي.

تجنيس مرڪّب ۽ تجنيس حرفيءَ ۾ مماثلت: عروضي شاعريءَ جي حوالي سان مولوي احمد جي سڃاڻپ ’تجنيس حرفيءَ جو شهنشاه‘ رهي آهي. هتي جيڪو جائزو وٺجي پيو سو ’تجنيس مرڪّب‘ جو! بيشڪ تجنيس مرڪب ٻه ’تجنيس حرفيءَ‘ جو جز چئي سگهجي ٿو ليڪن پوءِ ٻه ٻنهي جي دائرن ۾ فرق آهي.

تجنيس حرفيءَ مان مراد اهڙو شعر يا بيان جنهن جو تقريباً هر لفظ ساڳئي حرف سان شروع ٿئي، جيئن:

شام تون جهَل، شامتون پَل، شاه شاهوڪار تون،
تون نه ڏيندين، ڪير ڏيندو، ڏيهَ جو ڏاتار تون.

(ڪليات احمد- ياڱو پهريون، 2017: 163)

ڇاڻايل بند جي سٽن ۾ پهرين سٽ ۾ ’ش‘ اکر جي گهڻائي آهي: ’ شام تون جهَل، شامتون پَل، شاه شاهوڪار تون‘، جڏهن ته ٻين سٽن ۾ ’ڏ‘ جي گهڻائي آهي: ’ تون نه ڏيندين، ڪير ڏيندو، ڏيهَ جو ڏاتار تون‘. ان بنياد تي چئي سگهبو ته اهو شعر ’تجنيس حرفيءَ‘ جو مثال آهي.

ساڳئي وقت ’شام تون‘، مفروق/ ٽٽل صورت ۾ هجڻ ۽ ’شامتون‘ مقرون/ گڏيل صورت ۾ هجڻ سبب تجنيس مرڪب جو ئي مثال سڏبو. چوڻ جو مقصد ته تجنيس حرفي، ٻين تجنيسن جي ماءُ سڏجي ٿي. ان سبب ’تجنيس حرفيءَ‘ جي ٻين تجنيسن سان مماثلت ممڪن آهي.

تجنيس مرڪّب جو هنڌ: جيئن ته ڪنهن ٻه شعر جا حصا ٿيندا آهن، مصرع اول، مصرع ثاني، قافيو رديف وغيره. ان لحاظ کان تجنيس مرڪّب جو مخصوص هنڌ

متعيّن ناهي. يعني تجنيس مرڪّب جو استعمال شعر جي ڪهڙي بہ حصي ۾ ڪري سگھجي ٿو. قافيي توڙي رديف ۾ بہ ممڪن آهي، ان لاءِ تہ مولوي احمد ملاح قافين توڙي رديفن کي بہ جاٽايل تجنيس ۾ شامل ڪيو آهي، جيئن:

مس دوائن سان وجي، دل ناپري، تان نا پِري،
ساپرُوءَ جهڙن کي سامهين، ساپِري، گم سا پِري،

(ڪليات احمد_ ياڱو بيون، 2017: 545)

جاٽايل مثال ۾ قافيو: 'نا' ۽ 'سا' آهي، جڏهن تہ 'پِري' رديف طور ڪم آيل آهي. جڏهن رديف 'پِري' سان 'نا' قافيو ملائي ٿو تہ 'ناپري' مقرون ٿي وڃي ٿو ۽ جڏهن ساڳئي رديف 'پِري' سان 'سا' ملائي ٿو تہ 'ساپري' مقرون بيهي ٿو. ان مان مراد اها آهي تہ 'تجنيس مرڪّب' جو ڪو خاص هنڌ ناهي، شعر جي ڪهڙي بہ حصي ۾ ان جو استعمال ٿي سگهي ٿو.

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ تجنيس مرڪّب جو جائزو:

مولوي صاحب جيئن تہ عروضي دوُر جو شاعر رهيو آهي، ليڪن سندس شاعريءَ ۾ سنڌي ڪلاسڪ جو بہ امتزاج رهيو آهي. عروضي شاعر جي نسبت سندس شاعري صنايع بدايع ۾ تمام شاهوڪار رهي آهي. هتي سندس شاعريءَ ۾ 'تجنيس مرڪّب' ڏسڻ مقصود آهي.

سندس شاعريءَ ۾ شعر جي مختلف حصن ۾ مذڪوره تجنيس ڪم آندي اٿس. ايتريقدر جو 'قافين'، 'رديفن' ۾ بہ سندس اهڙي حرفت نوٽ ڪري سگهجي ٿي. هيٺ چند شعر يا بند خيال خاطر رکجن ٿا:

تجنيس مرڪّب جا سادا مثال:

➢ آدم (مقرون) ۽ آ دَم (مفروق)

'تي تونگر رب تعاليٰ، توکي تعريفون تمام،
تون اپائين، تون نپائين، ساڻ اعليٰ اهتمام،
آهِ ايءُ آدم، تہ آ دَم، دم متي ڪهڙا دَمام،
هيڪ ٻي پنيان هتان، هَليا وڃن حاذق هُمام،
ڏڙ دفن، دس بعد دس، الله بس، باقي هوَس.

(ڪليات احمد_ ياڱو پهريون، 2017: 243)

’آدم ۽ آ دَم‘ تجنيس مرڪب جو مثال آهي. يعني ’آ + دَم‘ ڪي ملائبو تہ ’آدم‘ بيهندو. ان سبب ان پيٽ ڪي جاٽايل تجنيس ۾ شمار ڪبو.

➢ آب- رُو (مفروق) ۽ آبرُو (مقرون)

آب رُو ’احمدَ‘، تہ ماڻين در احد جي آبرُو،
پڙهہ اڪر الفقر فخري، بَن مَرسٽ تي سيٽ سيٽ.

(ڪليات احمد- پاڳو پيون، 2017: 163)

’آب رُو‘ (مفروق) ۽ ’آبرُو‘ (مقرون) پيٽ جي بنياد تي تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

➢ او- تارو (مفروق) ۽ اوتارو (مقرون)

ڏَسين تاريخ او تارو، اٿن ان هيٺ اوتارو،
ڪٿي ڏينهن ڪندڙ جو ڏيهہ، ڪٿي جا ڏَس ڏيين ٿو تون.

(ڪليات احمد- پاڳو پيون، 2017: 414)

’او- تارو‘ ۽ ’اوتارو‘ ۾ تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

➢ تجمل (مقرون) ۽ تہ جمل (مفروق)

سج سداسهڻو گهڻو منهنجو سجڻ سج ڪان بہ صاف،
چا تجلي، چا تجمُل، چا تہ جَمُل واهہ جو.

(ڪليات احمد- پاڳو پيون، 2017: 562)

’تجمل ۽ تہ جمل‘ تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

➢ پار- ڪر (مفروق) ۽ پارڪر (مقرون)

مينهن وسڻ جي مند آئي، مينهن مارن پار ڪر،
ڪيل هُن ڪُڻ تي ڪنوڻ جا، ايءَ تہ پاسو پارڪر.

(ڪليات احمد- پاڳو پيون، 2017: 260)

پار ڪر (مفروق) ۽ پارڪر (مقرون) آهن. پار ڪر = پار = پاسي، ڪر = ڪرڻ جو امر) يعني اي ڏٽي، مينهن ڪي مارن جي پاسي ڪري ڇڏ. پارڪر = (ڪيل هُن ڪُڻ تي ڪنوڻ جا، ايءَ تہ پاسو پارڪر) ٿر جو علائقو.

➢ پرواهہ (مقرون) ۽ پَر واهہ (مفروق)

مُلان تہ ماني موئي جي، ختمن تي مَرندا ڪوئجي،
پرواهہ نہ پائي پوءِ جي، پَر واهہ ماني ميرَ جي.

(ڪليات احمد- پاڳو پهريون، 2017: 525)

پرواهہ (مقرون) ۽ پر واهہ (مفروق) تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

➢ پريشان (مقرون) ۽ پري شان (مفروق)

پَريشان ڪيو مَن، پَرِي شان جن،
ڳمر وار، ڪاريون اکيون، ڪونج ڪنڌ.

(ڪليات احمد– ڀاڱو ٻيون، 2017: 225)

پريشان (مفروق) ۽ پري شان (مقرون) تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

➢ پيچ ري (مفروق) ۽ پيچري (مقرون)

ڀُنهل سان پيچ ري، ٻيو ڪير پوندو پيچري ڀُنيان،
مِرون موجود مارڳ ۾، نہ مهندان مال ڪي ماها.

(ڪليات احمد، ڀاڱون ٻيون– 80)

’پيچ ريءَ‘ (پيچ کان سواءِ) ۽ ’پيچري‘ (رستي) تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

➢ جت نہ (مفروق) ۽ جتن (مقرون)

جَت نہ رَت پائي، نہ پَت پائي، ڀِرن کهڙي تہ پَت،
تِن جَتن جيڏيون، جڏي ڪئي جان، ويندس جت بہ جَت.

(ڪليات احمد– ڀاڱو ٻيون، 2017: 119)

’جت نہ‘ ۽ ’جتن‘ تجنيس مرڪب چئي سگهجي ٿو.

➢ سنگهار (مقرون) ۽ سَن– گهار (مفروق)

سِڪ سَنگهارن جي سڪان، سَن گهار ڪهڙي سانگ ويا،
مون مٿو ويڙهيو نہ ويڙهيان وار ڏارين ۾ ڏُئي.

(ڪليات احمد– ڀاڱو ٻيون، 2017: 591)

’سنگهار‘ (مقرون) ۽ ’سَن گهار‘ (مفروق) تجنيس مرڪب جو مثال آهي. آوازن جي نسبت ’ن‘ جو فرق اچي ٿو ليڪن لکت جي لحاظ کان ساڳيائپ آهي. ’سنگهار‘ ۾ ’ن‘ گهُٽو يعني ’نڪوون چوٿو سُر‘ (Nasal short Vowel) آهي، جڏهن تہ ’سن گهار‘ ۾ ’ن‘ وينجن (Consonant) آهي. اهڙي فرق کي بہ نظر انداز ڪري سگهبو آهي، ڇاڪاڻ تہ ’تجنيس مرڪب‘ جو گهڻو تعلق اکرن سان آهي.

➢ ڪو– سِي (مفروق) ۽ ڪوسِي (مقرون)

سِير ۾ ساريان نہ ڪو سِي، تنهنجي ڪِڌ ڪوسِي ٿڌي،
مون ٿلهو ٿارج نہ ٿُل تي، جيئن مِلين تيئن مِل مٺا.

(ڪليات احمد– ڀاڱو ٻيون، 2017: 36)

’ڪوسِيءَ‘ (مفروق) ۽ ’ڪوسِي‘ (مقرون) تجنيس مرڪب جو مثال آهي. جيئن تہ مولوي صاحب لاڙي لهجي جو ماڻهو آهي ۽ لاڙي لهجي جي مزاج ۾ آخري ڇوٽو سُر حذف ڪيو ويندو آهي، ان خيال کان سندس شاعريءَ موجب ’سِي‘ لفظ جو اچار ٿي هوندو، جيڪو معياري لهجي موجب ’سيءَ‘ ڪري لکيو ويندو آهي.

➢ ڪا ـ سائِي (مفروق) ۽ ڪاسائِي (مقرون)

نہ آهم سَنڌ ڪا سائِي، مون سان ڪئي سُور پَر سائِي،
جيئن ڪاتيءَ کي ڪاسائِي، ڏيئي ڇيرو ڪُهن ڇيلا.

(ڪليات احمد ـ ٻاڻُو ٻيون، 2017: 74)

’ڪا سائي‘ (مفروق) ۽ ’ڪاسائي‘ ’مقرون‘ تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

➢ مان گهر (مفروق) ۽ مانگر (مقرون)

ڪري ارمان اوسيئڙا، ادن لايون اويرون اڄ،
نہ مان گهر موٽيا منهنجا، مگر مانگر ڪنهين ماريا.

(ڪليات احمد ـ ٻاڻُو ٻيون، 2017: 94)

’مان گهر‘ ۽ ’مانگر‘ ۾ ’وسرڳ ۽ اوسرڳ‘ جو فرق ضرور آهي، پر جيئن تہ لاڙي لهجي جي مزاج ۾ ’گهر‘ جو اچار ’وسرڳ‘ سان ناهي، ان لاءِ ان کي بہ تجنيس مرڪب ۾ آڻبو.

➢ مفتخَر (مقرون) ۽ مفت خَر (مفروق)

ڪو ٻتاڪي، ڪو ٻتيهہ لَڪٽو، تہ ڪو ٻالڪ ٻَٺُور،
ڪنهن اندر خوشبوءِ ڪٿوري، واهہ اُڪتو ڪو ڪَٿور،
مُفتخَر، ڪو مفت خَر، قربان قدرت تان ٿيان.

(ڪليات احمد ـ ٻاڻُو ٻهريون، 2017: 62)

’مُفتخَر (مفتعَل جي وزن تي فخر ڪيل) ۽ مفت خَر (گڏهہ)‘ تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

➢ مڪر (مقرون) ۽ مَر ڪر (مفروق)

دنيا مڙئي مومنَ، مَڪر، باطن زهر ظاهر شڪر،
مغرورَ تنهن تي مَئو مَر ڪر، عالَم سجو آخر فنا.

(ڪليات احمد ـ ٻاڻُو ٻهريون، 2017: 422)

’مَڪر (مقرون) ۽ ’مَر ڪر‘ (مفروق) تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

- ميندري (مقرون) ۽ ۾- ڏَري (مفروق)

مَنيءَ ڪا ميندري مَن ۾ ڏَري، مون ڏانهن منهن موڙيو

مُنيَس، ماريَس مَيارن، ميهڻن، مَرجات، ڪيئن ڪريان.

(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 394)

'ميندري' (مقرون) ۽ '۾ ڏَري' (مفروق) جو مرڪب وارو مثال، لکت/ اکرن جي لحاظ کان ڪمزور ضرور آهي، ليڪن آواز جي بنياد تي ڀرپور آهي. ڇاڪاڻ ته مفروق: '۾ ڏَري' جو آواز 'مين ڏري' ٿئي ٿو جن کي مرڪب صورت ۾ آڻبو ته 'ميندري' ئي ٻڌندو.

- نحس (مقرون) ۽ نه حس (مفروق)

'ري' رَهي نالو ڏٺيءَ جو ٻيو نه دونهيون ڏَڻ ڏراڙ

خواه ساهڙ، خواه سهڻي، سڀ وچي پهتا پَراڙ

ٻول ٻيلاين نه ٻڌجن، پڙ نه ڪاهن کي قراڙ

ڪُل نفس ذائقة جو نقش هر ڪنهن منجھ نراڙ

پر نحسَ، توکي نه حَس، الله بس، باقي هَوَس.

(ڪليات احمد- ڀاڱو پهريون، 2017: 254)

'نحس' ۽ 'نه حس' تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

- نه ماٺو (مفروق) ۽ نماٺو (مقرون)

ڪو پرين، پيغام منهنجو، تو پُنو پانڌي هٿان،

ڪر نه ماٺو رهه نماٺو نت نهاري، موٽ تون.

(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 413)

'نه- ماٺو' ۽ 'نماٺو' تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

- واسوا (مقرون) ۽ وا- سوا (مفروق)

واسوا وڃ جو وٺي سگهندو نه ٻيو ڪو وا سوا،

واءُ، خدا جي واسطي، ويندين نه ويندين ڇڻ ڪٽي.

(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 576)

'واسوا (خبرچار) ۽ وا سوا (هوا کان سواءِ)' پڻ تجنيس مرڪب جو مثال آهي. هي مثال به لاڙي ٻوليءَ جي نسبت آخري ڇوٽا سُر (Last short Vowels) حذف واري حالت ۾ رهندا. معياري لهجي موجب 'واءُ سواءُ' (مقرون) ۽ 'واءُ سواءِ' (مفورق)

بيهندو جنهن موجب آخري چوڻن سُرن موجب فرق سامهون اچي ٿو.

- ياسين (مقرون) ۽ يا ـ سِين (مفروق)

عين اکيون، الف قد، ياسين خود، يا سِين ڏند،
مثل بسم الله پِرون، رخ پاڪ قرآن جي بجاءِ.

(ڪليات احمد ـ ياڳو بيون، 2017: 508)

’ياسِين‘ (مقرون) ۽ ’يا سِين‘ (مفروق) تجنيس مرڪّب جو مثال آهي.

- ياقوت (مقرون) ۽ يا ـ قوت (مفروق)

جهَلڪندڙ ياقوت هيءُ، يا قُوت آهي قلب جو
يا تہ آهي لعل لَب، غُنچا ڪري غمخوار جو.

(ڪليات احمد ـ ياڳو بيون، 2017: 468)

’ياقوت‘ (مقرون) ۽ ’يا قوت‘ (مفروق) تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

قافين ۾ تجنيس مرڪّب جا مثال:

مولوي صاحب جي غزلن ۾ الڳ ڍنگ سان اهڙا غزل بہ ملن ٿا، جيڪي مڪمل طور تجنيس مرڪب جي دائري ۾ اچن ٿا. انهن مان بہ تہ ’ذوقافيتَين‘ جا مثال بہ ٽين ٿا، باقي هڪ عام قافين ۾ آهي:

ذوقافيتَين، مقرون ۽ مفروق (قافيي ۽ رديف جي ميلاپ سان):

هن دائري ۾ سندس اهڙا غزل اچن ٿا جن ۾ تجنيس مرڪب جي نسبت، ساڳي سٽ ۾، پهريان مقرون ۽ پوءِ مفروق اچن ٿا. مفروق بہ اهڙو جنهن ۾ قافيي کي ’رديف‘ سان ڳنڍي ’مفروق‘ بيهاريو ويو آهي. اهڙو انداز بيهارڻ سان اهي قافيا، ذوقافيتَين جو پڻ مثال بڻجي وڃن ٿا، جيئن:

مس دوائن سان وڃي، دل ناپري، تان نا پِري،
ساپرُوءَ جهڙن کي سامهين، ساپِري، گم سا پَري،
دل بہ هئي، دولت بہ هئي، پڻ دين دانائي دماغ،
ويا سيئي اسباب آئي، واپريءَ جي وا پِري،
ڪنهن قَسم ڏيئي پُڇيم، ڪاريون اکيون ڪهڙو قِسم،
باز بَحري، سي نہ بَحري، نابِري ڳن نا بَري،
عشق گولن جو بہ گولو حسن حاڪم حاڪمن،

کنڌ تي ڪاتي قرب لئي، گر ڪاتِريءَ تي ڪا تري،
لڙڪ لڙهہ لالڻَ، ڏسي اوڏو نہ ’احمد‘ ڪي اچين،
ويهہ اڪين ۾ آب پوندو آنري، تون آ نَري.

(ڪليات احمد- ياڱو بيون، 2017: 545)

تجنيس مرڪب جي نسبت هن ۾ اڳيون حصو مرڪب يعني مقرون ۽ آخري حصو ٽٽل يعني مفروق رکيو ويو آهي، جيئن: ٽاپري- ٽا پري، ساپري- سا پري، واپري- وا پري، نابري- نا بري، ڪاتري- ڪا تري، آنري- آ نَري. هن غزل ۾ مولوي صاحب پهريون لفظ مرڪب صورت ۾ آڻي، ساڳئي لفظ کي ٽوڙي هڪ ڪي قافيو ۽ ٻئي کي رديف طور ڪم آندو آهي. تجنيس مرڪب جو اهڙو مثال ٻين شاعرن وٽ ڪونہ ٿو ملي.

ذوقافيتَين، مفروق ۽ مقرون :

هن دائري ۾ سندس اهڙا غزل اچن ٿا، جن ۾ تجنيس مرڪب جي نسبت، ساڳي سٽ ۾، پهريان مفروق ۽ پوءِ مقرون اچي ٿو. اهڙي انداز سان قافين جي استعمال سبب ان جي سجاڻپ ’ذوقافيتَين‘ واري بہ بڻجي وڃي ٿي، جيئن:

پريمَ، اَهنجي پسڻ جا پُور، پيا مَن تي، پيامن تي،
وري سڪ جا ٿيا ساوا، سَلا مَن تي، سَلامن تي.
ڏَڪايو مون ڏُکيءَ جو ڏِيل، ڏوران پنڌ ڏوراپن،
ڪيا غفلت سبب غم، غُل غُلا مَن تي، غُلامن تي.
نماڻن ڏي نہ ماڻن ڪان، نهارين پَر نهوڙين ٿو
خوديءَ کي ڇڏ، رکي خوف خُدا مَن تي، خُدامن تي.
گهُرن ڪي مال، ڪي موتي، ڪي موتيا گل، مگر مون کي،
تہ تو ڏاران نہ ٻيا دارُون، دَوا مَن تي، دَوامن تي.
مٺي ٻولي سندن، گر ٿا ٻُرن ٻيلي ۾ ٻاٻيها،
ڪبوتر ڪجهہ وڏي تنهن جي، ڳلا مَن تي، ڳلامن تي.
اڳڻ ’احمد‘ اُنا اچ مينهن، نہ پايو ٽِن نيايو نينهن،
وري ان ياد اڳيان ڏينهن، آيا مَن تي، آيامن تي.

(ڪليات احمد- ياڱو بيون، 2017: 562)

تجنيس مرڪب جي نسبت، هن ۾ وري اڳيون حصو ٽٽل (مفروق) ۽ آخري ڳنڍيل (مقرون) رکيل آهي، جيئن: پيا مَن - پيامن، سَلا مَن - سَلامن، غُلا مَن - غُلامن، خُدا مَن - خُدامن، دَوا مَن - دَوامن، ڪَلا مَن - ڪَلامن، آيا مَن - ايامن.

'آيا مَن تي' ۽ 'ايامن تي' ۾ 'مد' جو فرق آهي، ليڪن لاڙي لهجي جي ٻوليءَ نسبت ان آواز کي ڇوٽو بہ ڪيو ويندو آهي، جيئن 'آهي' کي 'اَهي'/ 'آهہ'/ 'آ'. آوازن جي بنيادن تي مذڪوره لفظ جي ڏگهي ۽ ڇوٽي سُر کي نظر انداز ڪري سگهجي ٿو.

تجنيس مرڪب نسبت قافين جو استعمال:

هن دائري ۾ سندس اهڙا غزل اچن ٿا جن ۾ تجنيس مرڪب جي نسبت، الڳ قافيا سامهون اچن ٿا. يعني هڪ قافيي جي جڳهہ تي مقرون تہ ٻئي قافيي ۾ مفروق جو استعمال ڪيو ويو آهي، جيئن:

محبوب مٺا، موٺُ، خدا لڳ خَدمن تي،
سَنڙم تو سوا، ڪي سؤ صدما صدمن تي.
ديدار مٺان دل نہ ڪجي، دوستَ، ڪنهن دم،
هر مهل مٺا، مون کي، ملڻ جي سَڌَ مَن تي.
تون نُور انور، پري حُور نہ مٽ مُور،
دل دُور، پوَن پُور، پسڻ جا پَد مَن تي.
هر پاس، اچي واس، کُلي خاص ڪٿوري،
هيءُ پار پريمَ، تنهنجو پَروڙيم پَدمن تي.
آئون مُلڪ هٽي ماڳ رَسان، محبَ، مَٿين تون،
ايڏو نہ ٻَڌو زور، انڌيرن آڏمن تي.
تون سَروَ سِڌائيءَ ۾، سدا سونهن ۾ سرور،
چِٽ آهہ ٻڌو الف مثل، ان قَدَ مَن تي.
ڪنهن وار اڱڻ آءُ، 'احمد' نار اکين جا،
قربان ڪريان جان، ڪِري ڪَر قدمن تي.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 513)

مٿئين غزل جي قافين ۾ هڪ کي مقرون/ مفروق حالت ۾ تہ ٻئي هنڌ وري مفروق/ مقرون حالت ۾ رکيو ويو آهي. 'صدمن' (مقرون) ۽ 'سَڌ من' (مفروق)، 'پَد

مَن‘ (مفروق) ۽ ’پدمن‘ (مقرون) ۽ ’قَد مَن‘ (مفروق) ۽ ’قَدمن‘ (مقرون) جا قافيا سامهون اچن ٿا.

’صدمن‘ ۽ ’سڌ- مَن‘ اکرن جي نسبت نہ ٿا مرڪب ۾ اچن، ليڪن لاڙي لهجي نسبت، آواز جي بنياد تي ان کي مرڪب جو مثال چئي سگهجي ٿو. آواز جي حوالي سان ’وسرڳ‘ جو اچار لاڙي لهجي جي مزاج ۾ ناهي، ان ڪري ’سڌ‘ کي ’سد‘ جو ئي اچار تصور ڪري سگهجي ٿو بيو تہ ’ص‘ پوري سنڌي ٻوليءَ جي نسبت ’س‘ جو ئي اچار اچي ٿو ان خيال کان ان کي ’صدمن‘ کي بہ ’سدمن‘ ئي تصور ڪري سگهجي ٿو.

تجنيس مرڪب مع تجنيس تام:

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ جي ڪاريگريءَ جا رنگ بہ نرالا رهيا آهن. هڪ ئي غزل ۾ تجنيس مرڪب ۽ تجنيس تام جي بيهڪ. تجنيس تام جي بيهڪ بہ اهڙي جو قافين کي مفروق صورت ۾ آڻي هر لفظ جي معنيٰ الڳ بيهاري ٿو جيئن:

ڪانُ قهري ڪو لڳو جنهن قلب سين ڪئي ڪربَلا،
بُت چنبن ۾ باز جي پيو، گهُور پانيان ڪر بلا.
چنڊ واڙو وار، منهن جي وصف، شامل صبح شام،
يا گُلابي گُل جي پَر ۾ ڪر، ڪٽي ٿي ڪر بلا.
حوصلو جيڪر هِنيين ۾، ناز نازُڪ جو چڏيم،
بت وجهي تان باھ ۾، باسي بيهان ڪيئن ڪر بلا.
حرف ’هَئو‘ ۾ حاضرن کان، جي حيا پانئين حبيب،
تان پلائيءَ سين پَلا، ٻولي پليءَ ۾ ڪر بَلا.
عاشقن جو آھ ’احمد‘ ايئن وڇوڙي ۾ وجود،
هو ڪُڙها جي ڪِهر جا، جيئن ٿي ڪُنا منجھ ڪربلا.

(ڪليات احمد- ياڳو بيون، 2017: 72)

هن غزل ۾ بہ لفظ مرڪب يعني مقرون صورت ۾ آيل آهن ۽ چار لفظ مفرد صورت ۾ يعني مفروق حالت ۾ ڪم آندا ويا آهن. معنوي لحاظ کان اهڙن لفظن جو ڇيد هيٺين ريت رکجي ٿو:

1. ڪربلا (مقرون) ’ڪربلا = ظلم، ڏاڍ، ويل‘، 2. ڪر بلا (مفروق) ’ڪر = جيڪر، ڇڏڪ‘ + ’بَلا = مصيبت‘، 3. ڪر بلا (مفروق) ’ڪر = ڪنڌ‘ + ’بَلا = سپ، نانگ جي

مادي، 4. ڳر ٻلا (مفروق) 'ڳر = جهڙوڪر، جهٽڪ'، ۽ ٻيو: 'ٻلا = ٻلا (لاڙي لهجي جي صورت) عام صورت ۾ ڳالهائجندڙ انداز ته اهو ڪم ڪيئن ڪر/ جهڙوڪر ٻلا!'، 5. ڳر ٻلا (مفروق) 'ڳر = عمل ڪر- ڪرڻ جو امر'، ۽ ٻيو: 'ٻلي = هائو- چونه' (قالوا بلي)، 6. ڳربلا (مقرون): هنڌ- عراق جو شهر، جتي امام حسين عليه السلام جي ساٿين ۽ گهر ڀاتين کي شهيد ڪيو ويو.

آخر ۾ هڪ 'واقعاتي غزل' جي پسمنظر کان هٽي ڪري، ان جي ٽيڪنڪ کي ڏسجي ته ان ۾ ڏهه قافيا مرڪب (مقرون) ۽ مفرد (مفروق) صورت ۾ بيهن ٿا:

ماروِي مارُن منجهان، هيءَ پئي پڌائي پوپٽي،
پاٽهي پرڏيهه ٻلاٽي، پوپٽي اک پو پٽي.
شاهه ڪِن شرميلن جا، شان ڳايا شعر ۾،
پُڇ مَ تِن جا پار، جن پاڙي کي پاڙهي پوپٽي.
ڳئين دِلاسا دلبرن کي، پَر نه ويا دل مان دَليل،
ڪام جا ڪمزور هوندي، ڇا جهليندي پو پٽي.
گهر ڇڏيو گجرات ۾، اڄ گوڙ ڪن ٽيون گُجريون،
پير پنهنجي ۾ ڪهاڙو، ڇئو ته ڪمڙي پو پٽي.
هُن ڇڏيا شربت شرم کان، هِن وٽن شيشا شراب،
هوءَ جڏهن پهتي پنوهارن پار، پيتئين پو پٽي.
هار هيرن هِن وٽن، هوءَ هِير تي هاري هنجون،
پير ۾ پازيب ڇا ڪن، ڳن نه پائي پوپٽي.
هيءَ پڇي محلات ماڙيون، مارئي مارو پڇي،
سُڌ پکن جي ڏي پکيئڙو، خواهه پوپٽ، پوپٽي.
هيءَ عمر جي ڪوٽ اچڻي، هوءَ ته ڳڪ ڪوٽن ڪنان،
پيچ پينگهي ۾ پنوهارن سان، پڙهيائين پو پٽي.
هِن اندر ۾ انب 'احمد'، ڇا 'پپي' سمجهي پپُون،
هُن مَجر موڙي هٽن سان، پاند ۾ مَڪ پو پٽي.

(ڪليات احمد- ڀاڳو ڀهريون، 2017: 536_ 537)

مٿئين 'واقعاتي غزل' جي پسمنظر کان هٽي ڪري، ان جي ٽيڪنڪ کي ڏسجي ته ان ۾ ڏهه قافيا مرڪب (مقرون) ۽ مفرد (مفروق) صورت ۾ بيهن ٿا:

.1پوپٽي (پوپٽي هيرانندائي) ، 2. پوءِ + پٽي = بعد ۾ کولي، 3. پوپٽي (منفي معنيٰ ۾، پوپٽيون پڙهائڻ جي اصطلاحي معنيٰ، جُٺ ڪئي/ سيڪيت ڏني، 4. پوءِ + پٽي = ڇت ۾ پوندڙ شهتير مٿان ڪاٺيءَ جي پٽي، 5. پوءِ + پٽي = پوءِ کهڙي مرهم پٽي/ کهڙي ڪيپ ڪٽي، 6. پوءِ + پٽي = پٽڙي جهڙ/ لسي، 7. پوپٽي = ڪن جو زيور، 8. پوپٽي = پوپٽي مادي، 9. پوءِ + پٽي = الف_ بي، 10. پوءِ + پٽي = پٽيائين.

نتيجو: چند سوالن جي روشنيءَ ۾، تجنيس مرڪّب جي دائري هيٺ، مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ جو جائزو ورتو ويو. جائزي دوران جيڪي اهم نڪتا سامهون آيا آهن، تن کي اختصاري صورت ۾ پيش ڪجي ٿو:

✍ تجنيس مرڪّب مان مراد، اهڙا ٻه هم جنس لفظ پيت جي صورت ۾ ڪم آڻڻ، جن مان هڪ: مقرون (سالم صورت ۾)، ٻيو: مفروق (ٽٽل صورت ۾)، جيئن:

شرافت شر آفت، ته دولت ٻه دو لَت،
ٿيندئي پَڪ پٽيءَ تي پڙهي ڏسندي ڏسندي،

✍ تجنيس مرڪب ۾ مقرون (گڏيل صورت ۾) ۽ مفروق (ٽٽل صورت ۾) جي حالت اڳ يا پوءِ ٿي سگهي ٿي.

✍ تجنيس مرڪب ۾ مقرون ۽ مفروق جو دارومدار گهڻو ڪري اکرن/ لکت تي ٿيندو آهي.

✍ تجنيس مرڪب نسبت، مفروق ۽ مقرون جي صورتن ۾ زيرن زبرن جو فرق ٿي سگهي ٿو.

✍ تجنيس مرڪب جي دائري ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٽي لفظ ڪم اچن ٿا.

✍ تجنيس مرڪب ۽ تجنيس مرفو ۾ لفظن جي بيهڪ جو فرق رهي ٿو.

✍ تجنيس مرڪب ۽ تجنيس حرفيءَ توڙي تجنيس تام ۾ ساڳئي حرف سان شروع ٿيندڙ لفظن نسبت مماثلت رهي ٿي، ليڪن سيني جا دائرا مختلف ٿين ٿا.

✍ تجنيس مرڪبُ، شعر جي کهڙي ٻه حصي ۾ ٿي سگهي ٿو.

✍ مولوي احمد ملاح شعر جي مختلف حصن ۾ تجنيس مرڪب ڪم آڻيندي، قافيي ۽ رديف ۾ پڻ تجنيس مرڪب ڪم آندي آهي، جنهن جي شڪل

ذوقافيتَين واري ٽي وڃي ٿي. ان تجنيس هيٺ، مولوي صاحب جي ڪم آندل قافين جي استعمال جا ٽي نمونا نوٽ ڪيا ويا آهن:

1. ذوقافيتَين ۾ پهرين مقرون ۽ پوءِ مفروق. ان نموني ۾ قافيي ۽ رديف جي ميلاپ کي بہ شامل رکيو ويو آهي، جيئن:

مس دوائن سان وڃي، دل ٿاپري، تان ٿا پري،
ساپرُوءَ جھڙن کي سامھين، ساپري، گم سا پري،

2. ذوقافيتَين ۾ پهرين مفروق ۽ پوءِ مقرون رکيو ويو آهي، جيئن:

پريمَ، آهنجي پسڻ جا پُور، پيا مَن تي، پيامن تي،
وري سڪ جا ٿيا ساوا، سَلا مَن تي، سَلامن تي.

3. الڳ قافين ۾ تجنيس مرڪب، جيئن:

تون سَروَ سِڏائيءَ ۾، سدا سونهن ۾ سرور،
چِٽ آھہ ٻڏو الف مثل، ان قَدَ مَن تي.
ڪنهن وار اڱڻ آءُ، ’احمد‘ ٿار اکين جا،
قربان ڪريان جان، ڪِري ڳر قدمن تي.

4. تجنيس مرڪب مع تجنيس تام، جيئن:

ڪانُ ڦهري ڪو لڳو جنهن قلب سين ڳئي ڪربَلا،
بُت چنبن ۾ باز جي پيو، گهُور پانيان ڳر بَلا.
چنڊ واڙو وار، منهن جي وصف، شامل صبح شام،
يا گُلابي گُل جي پَر ۾ ڳر، ڪٽي ٿي ڳر بلا.

✍ مولوي صاحب، شعر جي مختلف هنڌن تي تجنيس مرڪب ڪم آندي آهي، ليڪن سندس قافين ۾ اهڙو استعمال قدري وڌيڪ ٿو ملي.

❖

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر، ’جامع سنڌي لغات‘، جلد: 2۔ سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو سال: 1981، ص: 590
2. حوالو ساڳيو۔ ص: 591
3. مرزا، قليچ بيگ ’علم عروض‘مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو سال: 2016۔ ص: 97۔ 98.
4. عباسي ظفر ’سنڌيءَ ۾ شاعريءَ جون صنفون ۽ صنعتون‘سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد 2007۔ ص: 413
5. ام ڪلثوم شاهہ ڊاڪٽر’شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ استعاره ۽ تشبيهہ نگاريءَ جو تحقيقي جائزو‘: شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر۔ ڪراچي يونيورسٽي، سال: 2004۔ ص: 23
6. فيروزالدين۔ فيروز اللغات۔ عربي اردو. لاهور: فيروز سنز لميٽيڊ۔ سال: 1979
7. رستماڻي ضرار، پروفيسر۔ ’ڪليات احمد‘ (*مولوي احمد ملاح*) ڀاڱو ڀهريون ۽ ڀيونروشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو سال: 2017۔ (*ڪليات احمد جا صفحا نمبر مواد ۾ ڏنا ويا آهن*).